

נפש האשה וחינוכה בדורנו

(עיון במשנת הראי"ה על פי מקורות חדשים בכתביו)

הצעת הבעיה

תמיד קשה לשער "מה היה אומר פלוני לו היה חי בתקופתנו?". הדבר קשה שבעתיים כשאותו מחבר, בזמנו, מגלה את דעתו במפורש באותו נושא. אז, אף שאי אפשר להכחיש שאכן משתנים הנסיבות והזמנים, לכאורה, הכלל ש"כל המשנה ידו על התחתונה"¹ מעביר את חובת ההוכחה על כל מי שיטען שהמחבר היה חוזר בו עם שינוי התנאים. הנושא קשה במיוחד כשמדובר על גאון יצירתי כמו מרן הרב קוק זצ"ל, שיחד עם העובדה שכבר התייחס במפורש לנושאים כה רבים, מחייב הרב בעצמו בכל כתביו ללמוד מהתופעות החברתיות, הן בישראל והן בעולם, המשתנות ומתגלות בהתאם לרצון ה' וצורכי כל דור ודור.²

עם זה שידוע לנו הכיוון הכללי, שהרי כותב הרב זצ"ל שהעולם הוא בעלייה מתמדת³, ידוע לנו גם שכל קו עולה בעולם הזה הוא למעשה, לאחר ההתבוננות, עלייה שהיא רצופה גם ירידות שהן לצורך העלייה הבאה⁴. האם הרב קוק היה מגדיר את השינויים שהביא הפמיניזם, להרחבת חינוכה התורני של הבת הדתית, כתופעה חברתית שיש בה ברכה ואולי אף כחלק מהתהליך הא-להי של התפתחות העולם, או שמא מדובר על אחת מה"ירידות" שבאותו תהליך? לגבי גישתו של הרב קוק בנושא נפש האשה וחיוכה, לכאורה הולך הרב ברוב כתביו בדרך הסלולה המסורתית של רבים מגדולי ישראל שלפניו. הרב מדגיש בנפש האשה את הפן הרגשי⁵, הפסיבי, המקבל (יחומרי לעומת 'צורה'⁶), את הבינה היתרה של הנשים⁷ ואת נטייתה הטבעית של האשה לתפקידה כעיקר הבית המגדלת ומחנכת את ילדיה⁸. גם לחדשני וליצירתי שבמחברים "מותר" להסכים לפעמים עם אלו שלפניו, גם אם בכך הוא חולק על התפיסות של החדשנים שאחריו! במיוחד רואים המשכיות של דברי הרב בנושא לדברי המהר"ל⁹, שכתב הרבה בנושא

1. בבא מציעא עו, א; שו"ע חו"מ שו, ג.

2. עיי' אגרות הראי"ה ח"א עמ' ריא: "עלינו להבין מה המה מעשי ה' במערכות התולדה"; שם, עמ' קב, קו; "אפיקים בנגב", אוצרות הראי"ה, מהדוי' תשמ"ח, עמ' 742; ובדומה לכך עין איה ברכות ח, א; אורות התשובה ד, ג; אורות הקודש ב, תקלח-תקמג; מאמר "הדור", עקבי הצאן עמ' קז-קטז, ובמקומות רבים.

3. אורות התשובה פרק ה.

4. עיי' אורות הקודש ח"ג, עמ' כז; אוצרות הראי"ה, מהדוי' תשמ"ח, עמ' 747, 758.

5. עין איה שבת ב, קצז, רנה, רסו; ברכות ז, לד; שמונה קבצים ג, שנא; מאורות הראי"ה - חנוכה עמ' קצו.

6. עולת ראיה א, עא-עב; שמונה קבצים ג, קיד.

7. שמונה קבצים שם; עין איה ברכות ז, לד; עין איה שבת ב, קצז.

8. עין איה שבת ב, קצז; אגרות הראי"ה ח"ד סי' איכד (עמ' נ-נג).

9. המהר"ל ידוע כאחד מהמחברים שהשפיע במיוחד על משנתו של הרב זצ"ל. עיי' הרמ"צ נריה, שיחות הראי"ה עמ' קמח.

נפש האשה, על פי הדרכים שהזכרנו¹⁰.

א. מקור חדש בנושא

אמנם, עם גילויים של כמה מקורות חדשים, ביניהם איגרת שעוד לא נדפסה, מתברר שגם בסוגייתנו יש לרב קוק גישה חדשנית משלו. התברר שאין אנו זקוקים להשערות בעלמא בנידון, משום שגילה הרב במפורש כיצד לראות ולהתייחס לנפש האשה וחינוכה, בעידן השינויים הנוכחיים שבחברה.

וכך כותב הרב באותה איגרת אל בנו ובתו¹¹:

ההבדל, בתי היקרה, העיקרי שבין הנפשות של האישה והאיש, הוא רק ביחש אל צורך הלימודים. **הספרים** אינם מצד עצמם מזון טבעי לרוח האדם. הנם, הטובים שבהם **סמי מרפא לאדם שכבר נחלה** משנות קדם, "כי אני ד' רופאך". הרגש הפנימי הבריא, היוצא בטבעו הטהור על ידי חינוך בלתי נשחת, צריך הוא ללמד את האדם מה שיש בו די. **הלב והמוח** אינם מפסיקים את עבודתם אפילו רגע אחד בחיים, וכשהם ישרים, **כל עבודתם הטבעית והתמידית היא לימוד ותורה**. ירדנו אמנם הרבה, נתעוותו המעשים, ונתדלדלו החיים, אם לא יתקוף החולי החומרי את כל בני האדם שלא יוכלו לנהל את הסדרים הפיזיולוגיים שלהם בלא רופאים ורפואות מלומדות מן הספרים ומן ההשערות הבלתי בטוחות. אבל הרוחניות שבנו באה בכללה לזה המצב האומלל. אנו מוכרחים **לכלוא את ילדינו** האהובים, משחר טל ילדותם, שעות רבות בכל יום, בחדרים בבתי ספר, לקשרם אל הספרים ואל האותיות, כמו שאנו מוכרחים להכניס את החולים אל חדרי המשכב ואל תאי השמירה הקשים של **הרפואה הלימודית**.

צדקה עשה הקב"ה עם עולמו, שחנן את האישה בינה יתירה מן האיש על ידי מה שחושה הביתי הוא יותר עמוק, אף על פי שמצד זה דווקא אינו כל כך מתרחב כלפי חוץ. אין תועלת לאשת חיל להיות צופיה הליכות עולם של שרים ומלכים ומלחמותיהם האכזריות, שהם הוסיפו גם כן פרקים רבים בספרים, ויוסיפו להרבות עבודה לילדים הרכים, להיקשר עוד יותר אל הכלוא, ובמידה לא מועטת להכניס ברוחם זוהמא של רצח ושנאת הבריות שמביא להחשיך את זוהר החיים. אשת חיל פטורה היא מכל הקטסטרופה הזאת, היא נוצרה להיות צופיה הליכות ביתה לפרש כפה לדל ואביון, להלביש ביתה שני, למען לא תירא משלג, לעשות מרבדים שש וארגמן. ואלה המעשים - יפים הם, נעימים הם, וריח לבנון ואידיאליות קדושה וטבעית מקיפים מכל צד. אם היו החיים בריאים ושלמים, לא היה צורך אל השלמת התכונה הביתית היפה והענוגה, לשום לימוד כלל...

החוג הרחב של החברה האנושית, שהאיש קרוא לפי תכונתו לפי מעמדו הפיזיולוגי והפסיכי לעבודתו, הוא כבר כל כך חשוך עד שמבלעדי מאורות מופעים מן העליון, ובכלל מן חוץ להחיים, לא יוכל לחדור לתוכו גם קו אור אחד. **הוא כל כך חולה, עד שמזונו הוא סממניו**, ולבושו חבישת שבר עצמותיו, הוא חייב ללמד, **וצריך ללמוד**. וכל מה שישקוד יותר על

10. עיי' למשל באר הגולה עמ' עה; נתיבות עולם ח"א עמ' פה-פו, ח"ב עמ' נו; דרך החיים עמ' לה; גבורות ה' עמ' רמט; חידושי אגדות ח"ג עמ' קמג, ח"ד עמ' יד, קלג.

11. האיגרת - מתאריך ב' בשבט תרס"ז. ויש לברר מדוע החליט הרצי"ה זצ"ל שלא לפרסמה באגרות הראי"ה ח"א.

רפואתו, כה ילך ויתקדם עד שברבות הימים ישוב לאיתנו וחי חיי עדן כפי התכונה השלמה והקדומה, עולם שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים.

נמצא שהרב קוק מאמין בעליוניות הרוחניות הטבעית של הנשים עד כדי כך שאפילו מצוות תלמוד תורה - השקולה כנגד כל המצוות - מטרתה היא, לדעתו, לנסות **לרומם את הגברים למדרגה שלה זוכות נשים בטבעיותן, ללא צורך בלימוד** (נראה הרחבה נוספת בנושא בהמשך האיגרת שנביא לקמן).

אין ספק שלא מדובר פה על גישה אפולוגטית, מכמה סיבות:

1. הדברים נכתבו כשישים שנה לפני פריחת התנועה הפמיניסטית, וכשבעים וחמש שנה לפני שהעיצו נשים דתיות "ללחוץ" על הרבנים בנושא.
2. הרב לא חשש כלל מלהביע את דעתו הלא-פופולארית, למשל נגד השתתפות נשים בבחירות, אפילו כמצביעות בלבד¹².
3. לא יתכן שמסיבה מגמתית בלבד, אפילו הסברתית, יבוא הרב להמעיט עד כדי כך בחשיבות לימוד התורה, שכאילו מדובר רק על תרופה זמנית, בעיקר לחולים גברים¹³, אם הרב לא האמין באמת במה שכתב.
4. במקום אחר בכתביו (שאף הוא התפרסם רק בשנים האחרונות) מופיע רעיון דומה. במקור זה הרב אינו כותב תגובה לשואלת אלא כותב במחברת מחשבותיו, כמסיח מהרהורי לבו (ההדגשים אינם במקור):

הנשים - מידת ה**נפש** זורחת בהן. על כן רשמי הקודש **קבועים** בהן, ודי שהן מחיות אותם על ידי מקצת המצוות שבידן, ואינן **צריכות לתחיית רוח תדירי של תלמוד תורה**. האנשים - ה**רוח** מאיר בהם, והוא הולך ואינו פוסק מתנועותיו הרוחניות, ועלולים הם מאד לירידות כשם שהם עלולים לעליות, והם צריכים לתחיית רוח של תורה¹⁴. (שמונה קבצים א, תכא)

12. אגרות הראי"ה ח"ד עמ' י-יב, יד-טו, נ-נג, קצט.

13. ניתן לשער שמטעם החידוש העצום שבנקודה זאת והטעות שהיא עלולה לגרום חלילה, שעולה ממנה שלימוד התורה של גברים יש לו איזה פן של בדיעבד, העדיף הרב צבי יהודה זצ"ל לא לפרסם את האיגרת. אמנם המציאות בדורנו, לטוב או למוטב, היא שהולכים ומפרסמים את כל כתבי הרב זצ"ל, גם את מה שטרם ראה אור. על כן התקבל על ידי גדולים וטובים בדורנו לפרסם את הדברים בהקשרם, עם ההדגשים הנכונים, יחד עם ההסתייגויות והאזהרות הראויות. אין ספק שעיקר האיגרת בא לחדש את יחסו של הרב זצ"ל לחינוך האשה בעולמנו, הן במשך הדורות שעברו, והן עם הירידה הנוספת שבדורנו, ואין ההדגש על שינוי היחס ללימוד התורה של האיש אלא באיזה שלב עתידי כשהעולם ישתנה בצורה דרסטית לטובה.

14. ועי' גם בעין איה שבת ב, רנה. על ההבחנה שבין 'רוח' ל'נפש', השווה אורות התחיה פרק מג. לעומת זאת כותב הרב בשמונה קבצים ג, קיד: "**נפש האשה** עשויה היא לקבל רשמים **מבחוץ** ולפתחם בקרבה. והרשמים שהיא מפתחת אותם בתוכה, מוכרחים הם, על ידי ההשפעה החיה של נפש הגבר, כבר להיות מוכנים לאותו הפיתוח העתידי לבוא על ידה. **רעיונות מקוריים בהתחלתם, אין לקוות ממנה**. אבל על ידי גרעינים - שכבר החל בהם כוח החיים - הבאים אל תוכה מתוך הסביבה של הגברים, מצליחה היא **בבינה יתירה** יותר מן האיש. ומאד צפון עבורה עתיד מזהיר וגדול, כאשר הגרעינים הרוחניים שבנפש הגבר יהיו זקוקים. אין קץ לברכה שתביא אז האשה ברוחה המפתח לעולם הרוחני, להיגיון, לשירה, ליופי, וממילא גם לגבורה ולקדושה. גדולה הבטחה שהבטיחן הקב"ה לנשים יותר מן האנשים".

ברם, מבהיר הרב קוק במפורש בהמשך של אותה איגרת שהבאנו לעיל, שהמציאות היום השתנתה (גם אם זמנית):

אמנם כל כך נלקו החיים, כל כך אבד הלב הטבעי הישר שבאדם את הרגשתו, עד שאינו יודע איך למצוא את מנוחתו בהאוהל השאנן והשלו, שהוא כולו חסד אהבה ונדבה. **לפי ערך הנפילה**, הננו צריכים לתמוך גם בידי **בנותינו** על ידי **הרחבת הלימודים**. אבל חלילה לה לבת עדינה הנועדת להיות אשת חיל באמת, וביותר בת ישראל שהאוהל הפנימי שלה עומד להיות מקדש קודש, להחליף את עולמה החי, על הספרים, את המזון על סמי המרפא.

כלומר, הרב מודה שחייבים היום (באופן כללי), ללמד תורה גם לבנות, ומצאנו במקומות אחרים שהוא אף התייחס לקידום הנושא בפועל¹⁵. הוראתו המעשית היא ברורה: "לפי ערך הנפילה, הננו צריכים לתמוך גם בידי בנותינו על ידי הרחבת הלימודים". לפי זה, בדורנו, שהנפילה ממשיכה ואף מתעצמת, יסכים הרב קוק לחידוש מסגרות לימוד לנשים שלא היו קיימות לפני כן, לפי צורך הדור. כך הורה למעשה גם בנו ממשיך דרכו, הרב צבי יהודה זצ"ל, שבירך ואף הדריך את מייסדי מכון 'אורה' לבנות.

ברם, בדומה לדבריו לגבי היתר אכילת הבשר לאחר הנפילה המוסרית של דור המבול¹⁶, אל לנו לשכוח שאף כאן, לגבי הרחבת הלימוד התורני של בנות, מדובר במצב זמני ובדיעבד; ושאיתנו בטווח הארוך היא לחזור לרוחניותה הטבעית של נשים, ללא עלים לתרופה וללא עלים של ספרים.

מקור זה מוסיף את הפן של **פעולת הגומלין** שבין האיש לבין האשה, לעומת המקור המובא בגוף המאמר, העוסק בתכונות השונות של כל נפש **כשלעצמה** (כתוב "נפש האשה **עשויה** היא לקבל רשמים" ולא "זקוקה" או "חייבת" לקבל רשמים). כפי שכתבנו בהמשך, בשלב שלאחר הירידה המקורית מדרגת גן עדן, ההבדל בולט יותר בנפילתו של הגבר בהיותו **זקוק** ללימוד מספרים. אמנם, יתכן שגם נפש האשה ירדה במידה מסוימת ממדרגתה, ומאז, אף היא אולי **זקוקה** לקבל רשמים מבחוץ במידה מסוימת. ברם, בהיותה "מוגנת" וממילא טבעית יותר מאשר האיש, סומכים עליה שהיא מתאימה יותר לפתח את אותם הגרעינים כדבעי, בלי ההשפעות של שוק החיים הנפולים. כאן המקום לשאול: לכאורה בהיות האשה הגורמת הפעילה בחטא האדם, היה סביר יותר שנפילתה תהיה יותר דרסטית מאשר זאת של האיש, וממילא, הייתי חושב שהנשים תהיינה הזקוקות יותר לספרים כדי לתקן את אשר חטאה חוה! אלא כפי הנראה, בעקבות חטאה שהושפעה בקלות על ידי הנחש, הגורם החיצוני, עדיף לשמור ולגונן על רוחניותה הנעלה בדרך כבוד בת מלך פנימה, ולהשאיר לאיש את ההתמודדות לרומם את הנפילה האנושית על ידי התמודדותו עם שוק החיים החיצוניים. ממילא הוא הזקוק יותר לספרים או לתורה ומצוות חיצוניים, בהתאם.

אגרות הראי"ה ח"א עמ' קטז, רפז. 15.

לעומת זאת, עיי' באיגרתו של הרב זצ"ל לרב יהושע קניאל (מובאת באוצרות ראי"ה מהדו' תשמ"ח, ח"ד עמ' 187-188) שבה הורה הרב שמואל ללמד תורה לסטודנטים בטכניון בנוכחות סטודנטית אחת רק בגלל שתי סיבות: (א) שהשיעור הוא לגברים, והאשה היא יחידה. (ב) מכיוון שהמדובר בהתייחסות תורנית למקצוע הנלמד בטכניון, שלגבי אותה סטודנטית הדבר נחשב כהלכה שהיא נדרשת לקיים.

"חזון הצמחונות והשלום", אוצרות הראי"ה, מהדו' תשמ"ח, עמ' 743-744. 16.

ב. מושג ה'בדיעבד' במשנת הרב

לעומת כל זאת, חשוב להדגיש בהקשר זה, שהמושג הרחב והמפותח של 'בדיעבד' במשנת הרב קוק, אינו מצב שאמור להעציב אותנו בינתיים. אדרבה, על האדם להכיר **שה'בדיעבד' שלנו הוא ה'לכתחילה' של הקב"ה**¹⁷. אם ההשגחה העליונה הכניסה אותנו למצב הנוכחי, צריכים אנו להשלים עם כך שזה לטובתנו, ואף לשמוח עם ההשלכות המעשיות הנגזרות מכך. הרב קוק מחדש שלפעמים הקב"ה מסובב את ההיסטוריה בצורה כזאת שהוא ממש מעכב ומונע אפילו מלקיים את המצוות (!) שהוא בעצמו ציווה בתורה. לדעתו, ייתכן, שקיימת לפעמים תועלת גדולה יותר בביטול זמני של מצווה או אידיאל, מאשר בקיומו.

למשל, אף שקיימת בהלכה מערכת משפטית מסועפת ומפורטת, וישנן כמה מצוות בהקמת סנהדרין, לדון על פי דין תורה ולהשתמש בו לכפות את העם לשמור את המצוות, כותב הרב קוק שכרגע, אין זה רצון ה' שנחזיר את העם בתשובה על ידי כפיית הסנהדרין:

כוח היכולת, ומניעת היכולת היא לנו לעדה על חפץ ד', ומניעת החפץ יש לה הרבה דרכים, לפעמים מניעה מעשית, כמו יראת מלכות וכיוצא בזה, ולפעמים מניעה רוחנית, שמהם היא גם כן המצוה שלא לאמור דבר שאינו נשמע. וכשישנן מניעות כאלה הננו **מרוצים** בזה, מפני שאנו מכירים שכך הוא רצון ההשגחה העליונה בעתים כאלה. ואך לזה הננו מוצאים בירושלמי¹⁸, שר' שמעון בר יוחאי **שמח** על נטילת הדינים בישראל לשעתם, משום דלית אן חכים מידן¹⁹. אף שאנו מתפללים שלוש פעמים ביום שתקוים בנו הנבואה "ואשיבה שופטך כבראשונה", והרב קוק אף נקט צעדים לנסות ולחדש בפועל את הסנהדרין בימיו²⁰, בכל זאת עלינו להבין שזה רצון ה' ושהננו מרוצים בזה" שהוא אינו נענה, בינתיים, לאותה תפילה. הרב מיישם עיקרון זה אפילו כלפי מלכות המשיח (!), שלה התפללנו בדמעות שליש במשך כל הדורות לקיים את מצוות "שום תשים עליך מלך"²¹. עם כל זה, כותב הרב:

הנחנו את הפוליטיקה העולמית **מאונס שיש בו רצון פנימי**, עד אשר תבוא עת מאושרה, שיהיה אפשר לנהל ממלכה בלא רשעה וברבריות; זהו הזמן שאנו מקווים²².

כמו כן, רואה הרב את התועלת גם בשכחת הייחוס שלנו לשבטים שיש בכך "הכנה לאחדות האומה"²³, אף שיש כאן, לפי לא מעט שיטות, פגיעה בקיום מצוות היובל שהרב כה השתוקק אליה²⁴, ועוד.

בדומה לכך, על תופעת החלוצים הצעירים שבדורו, שמרדו בחלק מהערכים המסורתיים, היישוב הישן התאבל וחלק מהיישוב החדש שש. לעומתם, הרב קוק בהסתכלותו ההיסטוריוסופית, ראה את התופעה אחרת:

17. עיי במאמרו של הרב צבי יהודה קוק, "ישראל של בדיעבד וישראל של לכתחילה", לנתיבות ישראל ח"א, מהדורת תשל"ט, עמ' קלה-קלו.

18. ירושלמי סנהדרין ז, ב.

19. אגרות הראי"ה ח"א עמ' כ.

20. עיי בלקט המקורות שהביא הרב משה צוריאלי במאמרו "סנהדרין עכשיו", תחומין יח תשנ"ח, עמ' 448-462.

21. דברים יז, טו; רמב"ם הל' מלכים א, א.

22. שמונה קבצים ו, קא, ומופיע באורות, המלחמה פרק ג, עם העריכה "עזבנו" במקום "הנחנו".

23. אורות, ישראל ותחייתו פרק כז.

24. עיי הקדמת הרב לשבת הארץ.

לפעמים יש צורך בהעברה על דברי תורה, ואין בדור מי שיוכל הראות את הדרך, בא הענין על ידי התפרצות. ומכל מקום יותר טוב לעולם הוא שיבוא ענין כזה על ידי שגגה, ובזה מונח היסוד של "מוטב שיהיו שוגגין ולא יהיו מזידין"²⁵. רק כשהנבואה שרויה בישראל, אפשר לתקן ענין כזה על ידי הוראת שעה, ואז נעשה בדרך היתר ומצוה בגלוי. ועל ידי סתימת אור הנבואה, נעשה תיקון זה על ידי פרצה ארוכת זמן, **שמדאבת** את הלב מצד חיצוניותה, **ומשמחת** אותו מצד פנימיותה²⁶.

הרב מצטער, אך לא מתחרט. 'בדיעבד' יש כאן הבנה, אך לא אהדה. בוודאי היה עדיף שנוזה לגאולה של 'אחישנה' על ידי 'דור שכולו זכאי'²⁷; אך אם ההיסטוריה מתגלגלת אחרת, כך הוא רצון ה'. מה שנראה לבני אדם כיבדיעבד', הוא הילכתחילה' של הקב"ה על פי המצב והמדרגה הנוכחים. "מאת ה' היתה זאת, היא נפלאות בעינינו"²⁸.

[חשוב לציין בהקשר זה, שלעומת אלו שחשדו את מרן הרב קוק זצ"ל בנימה אנרכיסטית או אנטינומיסטית חלילה²⁹, יש להבין את הדברים הללו בהקשרם הרחב של כל כתביו הרעיוניים וההלכתיים (!), המגלים מחויבות מוחלטת למצוות בפרטי פרטיות ודקדוקי דקדוקיהן]³⁰.

25. שבת קמח, ב.

26. שמנה בקצבים, ב. ל. הפסקה מופיעה בערפלי טוהר עמי טו, ושם ערך הרב קוק בעצמו שינויים קלים (כשמסר את מחברותיו לדפוס, עיי' באגרות הראי"ה ח"ב עמ' רצו, ובהקדמתו של הרב יצחק שילת לערפלי טוהר, עמ' 3), כדי להבהיר ואולי אף לעדן את הדברים. וז"ל המהדורה הערוכה כפי שהיא ראתה אור בימי הרב קוק: "נעשה תיקון זה על ידי פרצה (משמיט: "ארוכת זמן"), שמדאבת את הלב מצד עצמה, ומשמחת אותו מצד תכליתה".

27. סנהדרין צז, א - צח, ב.

28. תהלים קיח, כג. בהקשר דומה, עיי' במאמר "מוזמור י"ט למדינת ישראל" (לנתיבות ישראל, מהדו' תשל"ט, עמ' קנו-קנז), שם מסופר שפסקו זה שימש את הרצ"ה קוק והר"מ חרל"פ, לאחר ייסורי נפש נפשיים, כתגובה "לתכנית החלוקה" של האו"ם שמשמעותה הייתה מחד אישור להקים את מדינת ישראל, ומאידך מסירת חלק נכבד אפילו מארץ ישראל המערבית לידי הערבים.

29. ב' איש-שלום, בספרו "הרב אברהם יצחק הכהן קוק - בין רציונליזם למיסטיקה", עמ' 259, מציין שגם היישוב הישן וגם הר"ש אלכסנדרוב, הבינו כאחד שתורת הרב עלולה להביא לידי אנרכיזם ואפילו לידי שינויים בהלכה. אמנם, שניהם העירו על הנושא מסיבות הפוכות. לעומת היישוב הישן השמרני, שחשש מההשלכות המהפכניות שבמשנת הרב קוק, רבנים משכילים בודדים רצו לגרור את הרב לתוך הוויכוח שיציג את פתיחותו כמשבר עם החוקה היהודית - ר' ש"ץ-אופנהיימר, "אוטופיה משיחית בתורת הרב קוק", כיוונים, (1) סתיו תשל"ט, עמ' 16.

30. עיי' למשל בתשובות הרב זצ"ל לר"ש אלכסנדרוב, אגרות הראי"ה ח"א עמ' קמז, שמשיב לו הרב: "אין יסוד לבירחה ממצוות מעשיות", ובאגרת אחרת, שם עמ' קעג: "כבודו מרים על נס את ביטול המצוות של לעתיד לבוא...", ובעמ' קעד: "כבודו מוצא סימנים להאנרכיזם הליברלי המוסרי ביהדות...". יש לציין שהערכתו של הרב קוק כלפי הרב אלכסנדרוב לא ירדה בעקבות דעותיו הקונטרוברסליות בנידון. בתחילת התכתבותם, התייחס אליו בתואר "מר", אך עד סוף תקופת התכתבותם (לפחות מאדר תרס"ט עד כסלו תרע"ד) הרכיב הרב וביכרו בראש איגרתו כ"ידיד עולם הרב הגאון החכם הנעלה מוה"ר אלכסנדרוב שליט"א, שלום וברכה באהבה נאמנה...". הרחבתי בנושא חשוב זה שטרם השיבו עליו כראוי, במאמרי "האנטינומיזם בכתבי הרב קוק" העומד להתפרסם בע"ה בעתיד הקרוב.

עיקרון זה - של "הקפאה" זמנית של רצון ה' "הקבוע", לטובת רצון ה' הדחוף יותר - מופיע כרעיון מרכזי במסתו של הרב "חזון הצמחונות והשלום". הצמחונות הייתה חלק מהעולם האידיאלי בגן עדן, ועל כן אנו שואפים לחזור למדרגה זו באחרית הימים. ברם, אנו מקפידים זמנית את חלק מרצון ה' המוסרי כלפי בעלי החיים בזמן הזה, לטובת רצון ה' המוסרי אף יותר כלפי בני אדם³¹.

על כן, אם הננו במצב שלפי הרב קוק עלינו לפתח בדורנו את החינוך התורני של הבנות בהתאם לצורכי התקופה, אל לנו "לגרור רגליים" או להתעצב על כך, שהרי זה רצון ה' לפי הדור. בדומה לר' עקיבא לפניו³², ראה הרב את התועלת אפילו במצבים נוראים כחורבן הסנהדרין והמדינה. דרכו היא לראות את ה"אורות" אפילו באופל ואפילו במלחמה³³, קל וחומר שעלינו לראות את האור שבהרחבת אור התורה שבלימוד בנות הדור, ולהפיק את התועלת שבתהליכים, שכל כולם א-להיים. לא רק שייתכן, אלא אין ספק, שיש תועלת בתהליכים של אדון הבירה, והתקדמות לקראת "ומלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים"³⁴.

ד. הבחנה בין התקופות השונות

לאורך ההיסטוריה מאז מתן תורה, חלוקת התפקידים והחינוך הרצוי בדרך כלל, מפורט אצל הרב קוק כדלהלן:

[השאלה] אם המדע, שגם התורה בכללה היא מסוגו, הוסיף לאדם אושר - זאת היא אבן המעמסה, שחולקים עליה חושבים. הצדדים מורים לכאן ולכאן, ואיפה היא הפשרה? אבל נשכח לדבר על דבר המינים, האיש והאשה. התכונה של הגבר היא בנויה לבוא לאושרו על ידי הוספת תרבות ושכלול מדעי ואומנותי. והתכונה של האשה היא בנויה, להיות הולכת ומתפתחת **דווקא מתוכיותה, בלא עמל של ספרים**... כל קלקולי החיים באים, ועל כל פנים רבים מהם, מזה שהאיש רוצה ללבוש בגדי אשה, לגדול מאליו כצמח השדה, במובן הרוחני והמעשי, והאשה חפצה ללמוד ולכבוש. יבואו ימים ויכיר העולם את עוותתו, ויחזיק כל מין במידתו, ואז יהיה לנו מין אנושי ממוזג, שהטבע הבריא כשהוא לעצמו מצד האם, והופעת רוח הפועל והמחפש מצד האב, שניהם כללו את יופיו³⁵. (שמונה קבצים, א, תקיד)

31. אוצרות הראי"ה, מהדור תשמ"ח, עמ' 744-746. עיין שם בהרחבה שההקפאה הזמנית היא מבחינת סדרי עדיפות, כדי לא "לבזבז" על בעלי החיים את "דחף" הנתנה או להשתיק את המצפון שבתוכו, שעיקרם נועד להביאנו בראש ובראשונה להטיב עם בני צלם א-להים; כדי לתקוע טריז ברור ועדיפות מובהקת בין בעלי צלם א-להים לבין בעלי חיים (שמגמתם לאוכל ולא לנישואין) - "כי השחית כל בשר את דרכיו", וכדי להוות דוגמה כיצד **לא** להתנהג; שעידונו של האדם ישתכלל מבלי שכל רב מדי ובצורה אמיתית ומופנמת, ללא דילוג שלבים בצורה מלאכותית, ועוד סיבות רבות.

32. מכות כד, ב.

33. עיין למשל אורות, עמ' סג, פד. השם המקורי של סדרת המאמרים שהופיעה בשנת תרפ"א, המהווה רוב בניינו של ספר "אורות", היה "אורות מאופל" שכלל את אורות ארץ ישראל, אורות המלחמה, אורות התחיה וישראל ותחייתו.

34. ישעיהו יא, ט.

35. עיי גם בעין איה שבת ו, ק: "התעודה הא-להית ... להיות איש או אשה, היינו למלא תפקיד ידוע בהווה".

אמנם, לכאורה דבריו ("יבואו ימים וכו'"), סותרים את מה שכתב באיגרת שהבאנו, שלפיהם בעולם האידיאלי לעתיד לבוא, **גם הגברים לא יזדקקו לספרים** ויעלו להיות רוחניים בטבעם כנשים, בלי "חלוקת עבודה" של "כל מין במידתו"!

אלא צריכים לומר שגם כאן, כמו במקומות אחרים בכתבי הרב קוק, כגון בסוגיה אם עתידות מצוות להתבטל או לא³⁶, אם עתידים הקרבנות להיות רק מן הצומח או לא³⁷, מתי נחזור להיות צמחוניים³⁸ וכדו', מוכרחים להבחין בין השלבים השונים של "לעתיד לבוא". למשל:

הננו כולנו מבחינים, שאותו המרחב של 'לעתיד לבוא' הוא כל כך בלתי-מוגבל, כל כך רחב ומקיף - עד שאין המקום צר להכניס בו שתי הדעות זו אחר זו. יש 'לעתיד לבוא' שאין מצוות בטלות בו, ויש 'לעתיד לבוא' שמצוות בטלות בו. ועל החפצים להיות מעיינים בתלמודה של האמונה, בכל טהרה, גבהה והרחבתה, החובה מוטלת רק להגביל יפה את התנאים, הסימנים והגדרים, המגבילים את שני מיני 'לעתיד-לבוא' אלו, ולהבין בשכל מפותח ומיושב איך הדברים מתאימים לכל אחד לפי ערכו³⁹.

36. עי' אגרות הראי"ה ח"א עמ' נא, קעג; ח"ב עמ' רנ; אורות הקודש ד, תקטז; מאורות הראי"ה - שבועות, עמ' רנא, רעט-רפב; מדבר שור עמ' צח, על פי נדה סא, ב. דברי הרב הם כשיטת בעלי התוס' (נדה שם ד"ה א"ר יוסף)

וכן פשטות הגמרא שם: "תנו רבנן: בגד שאבד בו כלאים הרי זה לא ימכרו לעכו"ם... אבל עושה ממנו תכריכין למת. אמר רב יוסף, זאת אומרת מצוות בטלות לעתיד לבוא". הרי מדובר על תחיית המתים, כשהנשמה חוזרת לגוף. אך הרשב"א והר"ן (בחיידושיו) סוברים שכוונתו של רב יוסף לומר שפטורים מהמצוות לאחר המיתה (כשהנשמה כבר בעולם הנשמות), אך בתחיית המתים לכל הדעות לא יתבטלו המצוות. ריבוי המקורות שהבאנו בתחילת ההערה, יחד עם העובדה שהרב קוק תלה שלוש מחלוקות שונות לחלוטין באגדתא במחלוקת המדרשית הזאת, מעידים שהנושא העסיק אותו רבות. ראוי לציין שהאיסור של "לא תגרעו ממנו" מכריח הבחנה בין העולם הזה, שיתכן ומצוות יתבטלו רק כתוצאה משינויי התנאים והנסיבות (על פי אגרות הראי"ה ח"ב עמ' רנ-רנא, למשל, אם אין חוטאים אין צורך להביא קרבנות רבים; אם אין עמלק, אין מלחמות, אם ארץ ישראל כולה בידיו [או שניתן לרכוש אותה בכסף] אזי אין צורך במלחמות מצוה), לבין העולם של תחיית המתים, שאז תתאפשר "עתידות מצוות להתבטל" לפי אותה שיטה אליבא דתוס', מבלי לעבור על "לא תגרעו ממנו".

37. אוצרות הראי"ה, מהדו' תשמ"ח, עמ' 756. נראה שיש מקום לפרסם את דבריו של הרב זצ"ל בנושא, שלא מעטים מצטטים אותם שלא בדיוק: "...ותכונת המוסר תתרומם כ"כ עד כדי הערת הצד החיובי של משפט הבעלי חיים ביחשו של האדם אליהם, על העת ההיא שהיא ראש פסגת הגעת הקולטורה (=התרבות) הטהורה, אמרו חז"ל דברם הגדול, שהוא גדול ומפליא 'כל הקרבנות בטלין לעתיד לבוא' (תנחומא, אמור יט), והכתוב אומר על קץ החזון 'יערבה לדי' מנחת יהודה וירושלים' (מלאכי ג, ד), הבליט מנחה מן הצמחים, במקום הקורבנות...". כאן בוודאי מתכוון הרב קוק לתקופת תחיית המתים, שכן קשה לומר שהוא יחלוק על דבריו המפורשים של הרמב"ם בהל' מלכים יא, א ולפיהם נקריב קרבנות בבית המקדש השלישי בימות המשיח. ואכן, כך כותב הרב במפורש באגרות הראי"ה ח"א עמ' קעו: "ועד אותו הזמן הארוך הרחוק, שבו יהיו המצוות והקרבנות בטלים, עוד זמן גדול וארוך... שנראה בו מלך ביופיו... שירות היכל הקודש במלא נועם... וסדר העבודה בכל משטריה ודיוקיה...".

38. שם, עמ' 743: "מובן הדבר שאין אנו יכולים כלל לקבוע זמנים לאותה ההתנשאות, והיא מונחת באותה התיבה הרחבה שכוללת תכונות שונות נעלות זו מזו, היא תיבת 'לעתיד לבוא' שכוללת ג"כ בחלקיה 'ביאת המשיח' ו'תחיית המתים'...".

39. אגרות הראי"ה ח"א עמ' קעג.

כלומר, כל זמן שמדובר על העולם כפי שאנו מכירים אותו, ההרמוניה של האחדות הכוללת אמורה להתבטא גם בנדון של חינוך האשה והכרת נפשה, לאור ההבחנה שבין המינים. ברם, בתחנה הסופית, כשנחזור לדרגת גן עדן, שבו לא הייתה הבחנה בין אדם לחיה אלא היו מלכתחילה מאוחדים⁴⁰, המצב ישתנה, כפי שממשיך הרב באותה איגרת שטרם פורסמה: כל מה שישקוד (=הגבר, ובינתיים, גם האשה, באופן זמני) יותר על רפואתו (=לימודו), כה ילך ויתקדם עד שברבות הימים ישוב לאִתנו וחי **חיי עדן** כפי התכונה השלמה **והקדומה** (=יעלו למדרגה של עבודה בריאה, טבעית ותמידית, זו שבאה בטבעיות לנשים במשך הדורות, בלי צורך ללימוד מִסְפָּרִים), עולם שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים.

סיכום

סוף דבר, בנושא רוחניותה וחניוכה של האשה (והאיש) בישראל, מבחין הרב קוק זצ"ל בין שלשה מצבים ותקופות:

1. מצב של **"בדיעבד"** - לאחר נפילת האנושות מדרגת גן עדן. מאז, התקיימה חלוקה בין נשים, שעדיין יעבדו את ה' בטבעיותן כמקדם, לעומת גברים, הזקוקים ללימוד תורה מתוך ספרים, כתרופה למחלה.
2. מצב של **"בדיעבד כפול"** - המצב הנוכחי בדורנו, שבו ההתדרדרות חמורה כל כך, עד שגם הנשים זקוקות ל"רפואה הלימודית" בהתאם לרמת הדור. היום, מסכים הרב קוק לחידוש מסגרות לימוד לבנות שלא היו קיימות לפני כן, ובפועל, אף קידם את הנושא, וכן עשה גם בנו, הרב צבי יהודה זצ"ל, ממשיך דרכו. כמובן, **לא מדובר על חיקוי והעתקה זהה לתכנית הלימודים של גברים, אלא על לימוד המתואם לצורכיהן, נטיותיהן וחובותיהן המיוחדות**.⁴¹
3. מצב של **"לכתחילה"** - לעתיד לבוא. אז הגברים, וכל שכן הנשים, יתעלו ויבראו להיות נשים "של פעם", לעבוד את ה' בטבעיות וללא צורך ב"רפואה הלימודית".

40. בראשית רבה ח, א.

41. כבר הרחבתי על כך בכמה מקומות, ואכמ"ל. עיין במאמרי: "שנת לימוד תורה לשמה לבנות - מאיפה ולאן?" מראות 5 (ניסן תשנ"ז), עמ' 10-12; "הפמיניזם האורתודוקסי במבט גלוי ובמבט ישראלי", 'צהר' ט עמ' 195-206; "פמיניזם אורתודוקסי = אגואיזם דתי", 'צהר' יג, עמ' 153-162.

כשם שלא התעצבנו חלילה, במהלך אלפי שנות עידן החלוקה הנ"ל בין גברים ונשים, אף שהיה בכך פן מסוים של 'בדיעבד' לעומת המצב האידיאלי, כך אל לנו להקשות על דרכי ה', לא קושיות ולא קשיים, בעידן ה'בדיעבד' הכפול של היום, המחייב לימוד מתוך ספרים גם לנשים (בהתאם לצורכיהן). אל לנו חלילה, לבקר או להציע לקב"ה כיצד לנהל את תהליכי העולם. במיוחד בתהליך הגאולה שנאמר לנו מראש שיתכנו 'בדיעבדים' של בני אדם (ירידות) שהם 'לכתחילות' (עליות או מכשיריהן) של הקב"ה⁴².

42. עיי' למעלה העי' 26-28. בדומה לכך, באיגרת הנצי"ב, רבו של הרב זצ"ל, המובאת בספר שיבת ציון, עורך אי סלוצקי, מהדו' וורשה תרנ"ב, ח"א עמ' 17-18, "ואין לנו לחשוב מחשבות כי ראוי היה הדבר הגדול הזה (=הגאולה ושיבת ציון בימינו) באופנים אחרים (=על ידי אנשים הנראים לנו כצדיקים יותר, עיי"ש) כאשר מצויר בדעות בני האדם, כי על זה לקה משה רבינו... כדאיתא במס' שבת דף צ"ז... כי באמת אין לחוות דעה את ה'... כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי". על רקע דבריו, צורם במיוחד העובדה שהמו"ל של התרגום האנגלי של קורות חייו של הנצי"ב (My Uncle The Netziv, Artscroll Series), על פי ספר 'מקור ברוך' של אחיינו, ר"ב הלוי עפשטיין, מחבר ספר תורה תמימה), צנזר את הפרק על תמיכתו ופעילותו למען תנועת 'חובבי ציון'. כפי הנראה, למרות דברי הנצי"ב, הרשה המו"ל לעצמו להציע לקב"ה וגם לנצי"ב כיצד לדעתו אמורה הגאולה להתנהל. נראה שחשוב להוקיע בפומבי את דרך הסילוף וההשמטה בעריכה ובתרגום (עיי' במאמרי 'תרגום וחיבור ספרי קודש בלע"ז', תחומין יז, עמ' 370-382), שכביכול מחשבות גדולי ישראל זקוקות לאישור מחשבות המו"ל (הדוחה אותן), רק משום ש"לא מחשבותי מחשבותיכם, ולא דרכיכם דרכי נאום ה'".